

SERESTÉLY ZALÁN

A GÉPSZÖRNY MEGSZELÍDÍTÉSE

Thomas Mann, Jorge Luis Borges, Franz Kafka
és Nemes Nagy Ágnes válaszai a gép fenyegető
ígéretére

A technika tehát csupán egy módja a feltárasnak, annak a folyamatnak, melynek során valami korábban rejtőzködő, elrejtettségbe burkolózó „el-nem-rejtettségbe jön”. Ebben a technika és a művészetek közös eredetét láthatjuk.

■ Ki idézhetné fel első találkozását a géppel? Valamilyen kórházi készülék lehetett? Akkoriban a vérnyomásmérők még manuálisak voltak, a lázmérők higanyszálasak. (Vérnyomásmérő, lázmérő – egyáltalán gépek ezek? Hol a határ gép és készülék között? Miért nevezzük a tévét készüléknek, a mosogatógépet meg gépnek? Van-e az összetételükben valami, ami esszencializálhatná eltérésüket? És mi a szerszám viszonya a géphez? Gép-e minden szerszám, szerszám-e minden gép?) Talán egy izzó a szülészet mennyezetén? (Vagy az csak alkatrész? Hol ér véget az alkatrész, és hol kezdődik a gép? Mi lenne az a gép, amelynek a kézdivásárhelyi szülészet izzója csupán egy alkatrésze?) Vagy egy háztartási gép? Rögtön eszembe jut egy elektromos almaprés, mely gyerekkoromban mély benyomást tett rám – lenyűgözött, ahogy száraz és nedves részre bontotta a korábban összefüggőnek vélt gyümölcshúst. De emlékszem a lemezjátszóra is, mely hangokat csalt ki a halott lemezből, a hozzá tartozó hangfalakra és az Electromureş márkájú erősítőre, a henger alakú porszívóra, a katódsugárcsöves kis sporttévére, az Arctic hűtőnkre, ami közel harminc évig szolgálta a családot, egy epilátorra, amelyet mi, gyerekek depilátornak neveztünk, és amelyet anyám közösen vásárolt két barátnőjével (a kilencvenes évek elején egy székelyföldi kisvárosban). A családuinkban ezeknek a gépeknek, tulajdonképpen bármilyen gépnek becsülete volt. Van tehát egy naiv vonzalmam, sőt bizalmam

minden gépi iránt, lenyűgöznek a precíz munkagépek, a hightech orvosi műszerek, a laparoszkóp, a pacemaker, a bányákban dolgozó hatalmas gépszörnyek, a robotporszívó, a víz alatt is üzemelő hegesztőgépek, a halkan zümmögő japán plug-in hibridek, a szívverést számláló okosórák, a NASA űrtechnológiája, a digitális protetika. Ám a géphez való viszonyomnak van egy másik hozott komponense is: az elgépiesedéstől, a technicizált vagy virtualizált jövőtől való humanista szorongás. Ha a történeti idő vonatkozásában gondolok a gépre, mintegy feltételes reflexként a neki tulajdonított elidegenítő hatás jut eszembe, az emberiséget kiszipolyozó humanoid robotok, a munka nélküli emberek számát drasztikusan növelő, automatizált gyártósorok, a gép apokaliptikus eljövetele. Talán ez is családi örökség, ideológiai gyökerei bizonyára visszakereshetők volnának a családi könyvtárban, a felmenők osztály-hovatartozásában, műveltségében, vagy akár a dél-erdélyi magyar falvak és kisvárosok lappangó luddizmusában. Jelen írás azonban valami szerényebbre és kevésbé kockázatosra vállalkozik: első körben azokat az elméleti szerzőket veszem számba, akik meghatározóak voltak számomra a géppel kapcsolatos humán vagy társadalomtudományos ismerkedés során, felvillantva a 20. század során a gép által játékba hozott, szinte beláthatatlan terjedelmű fogalmi háló néhány csomópontját. Egy kontextuskereső kísérlet ez, melynek során aleatorikusan mutatok fel a saját szellemi tájékozódásom szempontjából meghatározó gépkoncepciókat, hogy aztán részben meghaladva ezeket, részben pedig megkapaszkodva bennük, elmozduljak a huszadik század első felének néhány nyugat- és közép-európai irodalmi példája irányába. Thomas Mann, Jorge Luis Borges, Franz Kafka, Nemes Nagy Ágnes szakítanak a géptől való humanista borzadás hagyományával, amennyiben egyikük sem a gép monstruózus, inhumán arcát mutatja fel. A gép vagy a gépiesség Kafkától, Borgestől, Manntól és Nemes Nagytól származó irodalmi tematizálásai abban tűnnek rokoníthatónak, hogy valamiképpen mind demisztifikálják, illetve dialektizálják a gépet, vagyis feltárják azokat a tágasabb, magára a gépre vissza nem vezethető körülményeket és kontextusokat, amelyek a gép materializációját lehetővé teszik.

Több okból is kézenfekvőnek tűnik Oswald Spenglerrel nyitni a sort. A két-kötetes *A Nyugat alkonya* lapjain Spengler több alkalommal démonizálja a gépet. Bár az első kötetben egyetlen helyen fordul elő a gép,¹ a másodikban² már több mint ötven találat van rá: „[A] fausti technika (...) azért nyomul be a természetbe, hogy uralkodjon fölötte. (...) A fausti feltaláló és felfedező teljesen egyedülálló jelenség. Akaratának őseje, vízióinak megvilágító ereje, gyakorlati gondolkodásának acélos energiája azok számára, akik idegen kultúrából néznek rá, kísérteties és érthetetlen (...) A scientia experimentalis (...), amely a természetnek emelőkkel és csigákkal való erőszakos vallatásával kezdte, ma gyárművekkel és aknatornyokkal borított területek formájában áll előttünk. (...) Újra és újra csak nem tudtak ellenállni ennek a becsvágynak: kicsikarni Istentől titkát, hogy maguk válhassanak Istenné. (...) A gép az ördög szerszáma: mindig is így érezték ezt az igazi hívők. (...) Kolumbuszt és Kopernikuszt a távcső, a mikroszkóp, a kémiai elemek és végül a korai barokk technikai eljárásainak hatalmas tömege követi.”³

Nem egyértelmű azonban, hogy Spengler számára milyen előjelű a gép. „Spengler szerint – jegyzi meg Kovács Gábor – a gép a Nyugat fausti dinamizmusának terméke, benne a hatalom akarása testesül meg. (...) A technicizálódás az ember természetből való kiszakadásának következménye. Jól látja az uralom igé-

nyének hübrisz-jellegét, ám ez koránt sincs ellenére. Nem tagadja nosztalgiáját a középkor kisvárosi világa után, amelyben az emberi kéz műve még szervesen simul a természetbe –, de lelkesülten ecseteli a földkerekséget behálózó technológia nagyszerűségét.”⁴ Ám bármennyire konfúz is a gép spengleri megítélése, egy vitathatatlan erénye mégis van: a gép a technikai létmód manufesztumaként mutatkozik meg.

Egy izgalmas rátévedéssel folytatom: Isaac Asimov egyik 72-es esszéjében, *Az ősi és felülmúlhatatlan* címűben olyan adathordozó lehetőségéről töpreng, amelyhez nem kell „segédeszköz, nem fogyaszt energiát, nem zavar másokat, és többé-kevésbé gondolatilag irányítható”.⁵

„Akármilyen ravaszak is a ma kapható vagy a közeljövőben elképzelhető [videó]kazetták, mindenképpen kezelőszerveket igényelnek. Van rajtuk ki- és bekapcsoló gomb, vannak gombok a szín, a hangerő, a fényerő, a kontraszt szabályozására és így tovább. Én olyan kazettát látok lelki szemem előtt, amelyben mindez lehetőleg gondolati parancsra történik.

Olyan kazettáról álmodom, amelyben a szalag megáll, mihelyt elfordítom a te-kintetemet. Mindaddig áll, míg oda nem nézek, akkor viszont azonnal megindul. Olyan kazettáról álmodom, amely kényem-kedvem szerint lassabban vagy gyorsabban, előre vagy hátra, kihagyásokkal vagy ismétlésekkel tudja lejátszani tartalmát.

(...)

[Ez a kazetta] megvan már ötezer éve. Amiről mindeddig beszéltem, az ugyanis (talán már sejtették) nem más, mint a könyv!”⁶

Asimov invenciózus megfejtése mintha el is takarna valamit. Hogy valójában éppoly radikális az emberi testet/elmét a videólejátszó analógiájára elképzelni, mint a könyvet a videokazettaéra. Amikor Marcel Mauss a harmincas évek közepén testtechnikákról kezdett gondolkodni, épp az volt az egyik revelatorikus felismerése, hogy a szerszámok inkább eltakarják, mintsem megvilágítják a technika általánosabb értelmét: „Elkövettük, én is sok éven át elkövettem azt a hibát, hogy csak ott lássak technikát, ahol szerszám is van. Vissza kellett térni az ősi fogalmakhoz, a technika platóni alapgondolataihoz, ahogyan Platón a zene és sajátosabb módon a tánc technikájáról beszélt, majd ezt a fogalmat kellett kiterjeszteni. (...) A szerszám-technikák előtt ott van a test-technikák együttese. (...) Ez a szüntelen alkalmazkodás egy-egy fizikai, mechanikus, kémiai célhoz (például amikor iszunk) cselekedetek egymásra épülő sorozatában valósul meg, s ezeket nem egyszerűen maga az egyén építi föl, hanem egész neveltetése, a társadalom, amelynek részét képezi, a hely, amelyet abban elfoglal.”⁷ Asimov analógiája a könyvről mint adathordozóról az emberi test, illetve az emberi elme adottságairól való gondolkodást is más kontextusok felé mozdítja el. Olyan biotechnikai közegbe billenti át, amely nem magától értetődő kontextusa a humán önértésnek. Az emberi test, az emberi elme gépként aposztrofálódik ugyan, de gépszerűsége ebben az esetben inkább feltár, antipipál, használatának rejtett, kiaknáztatlan opcióira reflektál, mintsem degradál.

1972-ben két chilei biológus, Humberto Maturana és Francisco Varela arra juttat, hogy amennyiben szeretnénk megérteni a minden élőben közöst (később *autopoiesis*ként írják le ezt a közös minimumot), előnyösebb ezeket a gép felől modelleznünk, mintsem animizálnunk. A szerzőpáros abból az alapvetésből indul ki, hogy az élővilág megértése torz, ha olyan absztrakt és mesterséges taxonok felől próbáljuk magyarázni az egyedet, az egyed viselkedését, mint a faj, a nemzetség, a család stb., hiszen ebben az esetben különböző funkciók ellátá-

sára alkalmas alkatrészekké fokozzuk le az élőlényeket, akiket kényük szerint hoznak létre és lendületbe a fizika, a biológia, az evolúció törvényszerűségei. Az élőlények, állítja a szerzőpáros, nem írhatók le statikusan, a természet alkatrészeiként, mint olyasvalamik, amiket előre meghatározott funkciók betöltésének a szüksége hívott volna létre. Nincsenek olyan élő szerveződések vagy elvek, fenomének, amelyek absztrakt funkciók szerint alkatrészeket produkálnának, vagy alkatrészekből volnának. Hanem dinamikus viszonyok, viszonyhálózatok vannak, amelyeknek az állandó szinten tartását célzó törekvésben hivatik életre az élővilág, a fenomének. Nem valamely, már stabil fenomén hozza létre a viszonyokat, hanem a viszonyok állandó szinten tartására irányuló törekvés az, ami létre szólítja a fenomént. Maturana és Varela megfogalmazásában: az autopoietikus rendszerek különlegessége abban az alapvető változóban rejlik, „(...) amelyet [ezek a rendszerek] állandó értéken tartanak. Az autopoietikus gép olyan gép, amely az alkotórészek előállításának (transzformációjának és destrukciójának) hálózataként szerveződik (határozódik meg egységként), amely hálózat olyan alkotórészeket hoz létre, amelyek 1. interakcióikon és transzformációikon keresztül az őket létrehozó, folyamatokból (relációkból) álló hálózatot folyamatosan újraalkotják és megvalósítják, és amelyek 2. ezt a hálózatot (a gépet) konkrét egységgé formálják abban a térben, amelyben ezek az alkotórészek léteznek azáltal, hogy az ilyen hálózatként való megvalósulás topológiai területét meghatározzák. Ebből következik, hogy egy autopoietikus gép – amennyiben saját alkotórészeit előállító rendszerként működik – folyamatosan újratermeli önmön szerveződését, mégpedig az alkotórészeknek ama végtelen cserefolyamatában, amely a környezeti hatások és az ezeket kompenzáló ellenhatások befolyása alatt megy végbe.”⁸ Noha Maturana számtalanszor jelezte, hogy elméletük szigorúan a biológia területére tartozik, a teóriának mára számos alkalmazása létezik a szociológia és a szociokibernetika területén.

Donna Haraway híres *Kiborg kiáltványának* legleleményesebb mozzanata számomra szintén az, amikor a kiborgot mintegy önmaga ellen fordítja, olyan kritikai pozíciót szabadítva fel ezáltal a feminizmus számára, mely a géppel való fúzió ideologikus kizárása miatt korábban zárolva volt: „A kiborg írás a túlélésre képessé tevő erőről szól, nem az eredeti ártatlanság alapján, hanem azon eszközök megragadása révén, melyekkel megjelölheti a világot, amely őt másként jelölte meg. Az eszközök gyakran történetek, újra elmesélt történetek, változatok, melyek visszájára fordítják és kimozdítják a naturalizált identitások hierarchikus dualizmusait. Az eredettörténetek újramesélése révén a kiborg szerzők aláássák a nyugati kultúra központi eredetmítoszait.

(...) A feminista kiborgtörténeteknek az a feladatuk, hogy újrakódolják a kommunikációt és a hírszerzést a parancsnoklás és az ellenőrzés aláaknázása céljából.”⁹

Michel Foucault 1975-ös *Felügyelet és büntetés* c. munkája¹⁰ már jóval elutasítóbb álláspontra helyezkedik a géppel kapcsolatban. Említett könyvében Foucault több mint száz alkalommal használja a gép/gépezet szót, rendszerint a hatalmi apparátus vonatkozásában, ritkábban pedig a felügyelet és büntetés paradigmája szerint szubjektívalódott emberekre alkalmazva: „A klasszikus kor folyamán fölfedezték a testet mint a hatalom tárgyát és célpontját. A testet kísérő megkülönböztetett figyelem jeleit könnyű megtalálni – a testet manipulálják, formálják, dresszírozzák, s a test engedelmessé válik, válaszol, ügyes lesz vagy erői megsokszorozódnak. A Gép-ember nagy könyve két, egymással párhuzamos

regiszteren íródott: az anatómiai-metafizikáin, melynek első oldalait Descartes vetette papírra, majd az orvosok, a filozófusok folytatták; s a technikai-politikai regiszteren, amely katonai, iskolai, kórházi szabályzatok együtteséből állt össze, valamint a test működésének ellenőrzését és megjavítását célzó tapasztalati és elgondolt eljárásokból.”¹¹

A *szexualitás történetének* egy évvel később közreadott első kötete, *A tudás akarása* valamelyest már eltávolodik ettől a terminológiától, valószínűleg azért, hogy cserébe kidolgozhassa a biohatalom/gondoskodó hatalom jóval rafináltabb koncepcióját, mely már nem ragadható meg egyszerűen az elidegenedett humán lét modernista mantrája felől. Bizonyára azonban egyetlen Foucault-kutató sem tagadná, hogy a gondoskodó hatalom alapvetően reprodukzív biorobotok termelésében és menedzselésében érdekelt. A gondoskodó hatalom nagy invenciója, hogy költséghatékonyan bírja engedelmességre az emberi testeket, elsősorban az önfegyelmzés változatos gyakorlatai révén.

Szervesen kapcsolódik Foucault munkásságához Giorgio Agambené, bár utóbbi az antropológiai gép/gépezet koncepcióját inkább az *animal turn*¹² emblematikus kötete, Jacques Derrida *L’animal que donc je suis* [Az állat aki tehát vagyok]¹³ című munkája felől alapozza meg. „Giorgio Agamben szerint – írja Nemes Z. Mária – a lényegrögzítés feladatát a humanizmus ún. antropológiai gépezete látja el. Ez egy olyan ideológiai diskurzrendszer, mely az ember/természet, ember/állat stb. dichotómiák mentén stabilizálja az ember fogalmát. A humanizmus antropológiai gépezete ugyanakkor csak látszólag statikus, hiszen kizáró és bezáró műveletek által felügyeli az esetleges határsértő eseményeket, vagyis a humanizáció és animalizáció aktuusaival folyamatosan felülírja az élet nyitott immanenciáját, melyet Agamben az antropológiai eldöntetlenség tereként ír le.”¹⁴

A lengyel származású szociológus, Zygmunt Bauman *A modernitás és a holokauszt* című munkája¹⁵ a 20. századi zsidó genocídiumot nem a bestializálódás és a fanatizmus irányából közelíti meg, hanem az instrumentális racionalitás túltermelődése felől, valamiféle bürokratikus „csúcsteljesítményként” aposztrofálva azt. Az Auschwitzhoz vezető út mozzanatait részletesen elemző Bauman arra a megdöbbentő következtetésre jut, „hogy az Entfernung végrehajtását szolgáló megfelelő eszköznek a fizikai megsemmisítésben való föllelése (...) rutinszerű bürokratikus eljárások eredménye volt: a célok és eszközök viszonyának mérlegeléséé, költségvetési kalkulációké, az előírások betartásához ragaszkodásé. (...) a választás annak a buzgó erőfeszítésnek az eredménye volt, hogy racionális megoldásokat találjanak a változó körülmények során fölmerülő újabb és újabb »problémákra«. (...) A szakértelem ezúttal is tanúbizonyságot tett »önjáró« képességéről, arról a hajlandóságáról, hogy tágítsa és gazdagítsa azt a célt, amely raison d’être-jét igazolja.”¹⁶ A náci hatalmi apparátus önjáró jellegére, bürokratizáltságára, gépezetszerűségére vonatkozó meglátásait Bauman az amerikai történész-holokausztkutató Christopher Browning hozzászólásával nyomatékosítja: „A náci zsidópolitika alakulásától függetlenül, egy zsidóügyi szakértőkből álló csoportnak már pusztá léte is bizonyos bürokratikus tehetetlenséget kölcsönzött az eljárásnak. Bár 1942-ben már folytak a deportálások és a tömeggyilkosságok, még mindig jelentek meg olyan rendeletek, amelyek azzal vesződtek, hogy megtiltsák a német zsidóknak, hogy háziállatot tartsanak, hogy hajukat árja borbéllal nyírassák, vagy hogy megkaphassák a Reich sportjelvényét. Nem kellett »odafentről« érkező parancsok; az elvégzendő munkának a

puszta létezése elegendő volt ahhoz, hogy a zsidóügyi szakértők tovább ontsák a diszkriminációs rendeleteket.”¹⁷

Két ontológiai kísérlettel zárom a géppel való ismerkedésem történetét. A korábbival, Martin Heideggerével kezdem. Heidegger 1954-es *Die Frage Nach der Technik* [Kérdés a technika nyomán] c. esszéje¹⁸ abból a felvetésből indul ki, hogy „[a] technika nem azonos a technika lényegével. Amikor a fa lényegét keressük, észre kell vennünk, hogy az, ami minden fát, mint fát áthat, az nem a fák egyike, ami a többi fa között megtalálható volna. (...) így aztán a technika lényege sem valami technikai.”¹⁹ De akkor mi lehet az? Hogyan hatolhatunk a technika lényegéig? Heidegger azt javasolja, hogy a technika helyett arra az állványra fordítsuk figyelmünk, mely a technika alapjánál áll: „[A]z állvány szó most megkockázott használatra – írja –, amely a modern technika lényegét nevezi meg, jóformán ártatlan. (...) Az állvány annyi, mint a feltárás, a feltárás módja, amely a modern technika lényegében munkál, s amely magában véve korántsem technikai. Technikai ezzel szemben mindaz, amit ácsolmánynak, építménynek, szerelvénynek nevezünk, s amik alkotórészei annak, amit felszerelésnek hívunk (...)

Az állványban történik az elnemrejtettség, amely szerint a modern technika munkája a valót mint állományt tárja fel. Így tehát a technika munkája sem pusztán emberi cselekedet, még kevésbé ilyen cselekedeteken belüli pusztá esz-köz. A technika csak instrumentális, csak antropológiai meghatározása elvileg válik elégtelenné. (...)

Igaz marad mindazonáltal, hogy a technikai korszak embere különösen feltűnő módon kihívásra talál a feltárásban. Ez mindenekelőtt a természetet érinti, mint az energia-állomány fő tározóját. (...) A [természet]tudományok elképzelése a természetre mint kiszámítható erőösszefüggésre számít. (...)

A természet újkori fizikális teóriája még nem a technikának, hanem a modern technika lényegének előkészítője. Hiszen a megrendelő feltárásba egyesítő kihívás már a fizikát is áthatja. De ez még nem válik benne nyilvánvalóvá. Az újkori fizika az állványnak még ismeretlen származású előhírnöke. A modern technika lényege hosszú időre elrejtik még ott is, ahol már erőgépeket találnak ki, ahol elektrotechnikát indítanak útjára, és atomtechnikát helyeznek üzembe.”²⁰

A technika tehát csupán egy módja a feltárásnak, annak a folyamatnak, melynek során valami korábban rejtőzködő, elrejtettségbe burkolózó „el-nem-rejtettségbe jön”. Ebben a technika és a művészetek közös eredetét láthatjuk. Azonban a modern technikára egy másfajta feltárás a jellemző. Ez egy kihívó feltárás, melyben a kikövetelés, az elraktározás, a felhalmozás, az irányítás logikája munkál. A létezőkhöz való ilyen típusú hozzáállás eltárgyasítja azokat. Ez az eltárgyasító viszonyulás a létezőt tekinti létnek, tehát a léttel szemben is eltárgyasító a viszonya, a tárgyként kezelt lét viszont nem tárulkozik fel, nem válik el-nem-rejtetté.²¹

Bruno Latour, a kortárs tudományfilozófia egyik doyenje 2010-ben *Prendre le pli des techniques* [Megbarátkozni a technikákkal] címmel közölt tanulmányt a *Réseaux* folyóirat hasábjain.²² Az Étienne Souriau, valamint Gilbert Simondon technikafogalmaiban megkapaszkodó írás konklúziója sokban emlékeztet arra a heideggeri – a gépet a szerszámmal szembeállító – megállapításra, miszerint a szerszámot nem csupán használom, hanem bánok vele. Latour szerint a technikát nem egyszerűen termeljük valamely, a technikai létmódhoz képest elsődleges terv alapján, hanem az sokkal inkább „létesül”. Ebben a létesülésben elvá-

laszthatatlanul együtt van az önlétesítés és az előállítás mozzanata: „A mérnököket – írja Latour – mindig megnevetette az a gondolat, hogy képesek lennénk a priori elvekből levezetni a technikai ész összes fogását és leleményét. Isabelle Stengers úgy gondolta, hogy egy radikális gondolati kísérletben az összes technikai találmányt a tudósok által elismert »alapelvekre« redukálja, melyekről az iskolákban azt tanítják, hogy ezek alkotják »meginyithatatlan alapjukat«: ám ha a Carnot-ciklusra redukálnánk a mozdonyokat, nyomban leállnának; a felhajtóerő fizikájára korlátozva a repülőgépek a földre csapódnának; a biológia központi dogmájára visszavezetve a biotechnológiai ipar felhagyna az egész sejtkulturával. Ha elillantak volna a technika láthatatlanjai – ügyesség, útvesztő, agyafúrtság, leleményesség –, az lenullázta volna a tudományok erőfeszítéseit.”²³

Túl az idézett teóriák erényein vagy vakfoltjain, túl a szubjektív téteken, egyéb jelentőségét is fölfedezem az iménti szemlének. Megmutatja, hogy a gép roppant kiterjedésű fogalmi hálót hoz játékba. Gőzgép, ipari forradalom, elidegenedés, robotika, kibernetika, kiborgizáció, szimulákrum, technika, techné, bürokrácia, fordizmus, automatizálás, instrumentalizálódás, AI – csak néhány a gép számtalan arca közül. Ráadásul ez a szétíródás mintha nem esetlegesen tartozna a géphez, hanem lényegileg. Mintha mindig is elrejtőzött volna valami mögé, mintha sohasem színről színre látnánk. Néhány ontologizáló kísérlettel eltekintve (ld. Agamben, Heidegger, Simondon) jellemzően csak körülírásai vannak. Intuíciók, példák, tapogatózások, rátévedések. Van-e egyáltalán a gépnek valamiféle esszenciája, vagy csak modulációi lehetőségek? Elképzelhető, hogy csak egy gép nevű neuronháló van, sok kis idegdúccal, kapcsolással? Gép az, ami sosincs itt, de bár-mikor megvalósulhat. Ami túl bent van (pacemaker, telefon, chip), és túl kint (cloud, űrtechnológia, szatellit), túl szem előtt, és túl rejtve.

Az utóbbi másfél évszázadban a gép és a jövő dimenziója lényegileg kapcsolódott össze: a gép, a valódi mindig is a jövőben fog megvalósulni, a jövő pedig nem egyéb, mint a gép eljövételének, a transzhumánnak az ígérete. Van tehát a gép ígéretének valamiféle apokaliptikus logikája. Ez a mindig felfüggesztett megvalósulás, ami mindig egy igazi, egy eljövendő megvalósulás felé sodor. Lehet ez fenyegetés (a gép eljövetele mint utolsó ítélet), de akár a legcsodálatosabb ígéret is – nem ez a lényeg, hanem hogy mindig épp elnapolódik. Több-e a gép, mint apokaliptikus ígéret, folyamatos eltolódás, a soha be nem következő, melynek minden jelenbeli és evilági modulációja – a mesterséges intelligenciától a legfejlettebb protézisig – csak jövőbeli megvalósulhatásának előszele, szorongató/üdvözítő ígérete?

Persze a gép talán sosem önmagában volt gép. A gépi végül is csak az emberi vonatkozásában az, ami, és fordítva: a modernitás emberi önértésének legfőbb bázisa legalább másfél évszázada a gép. Közrejátszik ebben a termelés átalakult infrastruktúrája, a természet mint viszonyítási alap elhalványodása. A gép az ipari forradalom óta fokozatosan az emberi önértés radikálisan új horizontjává lépett elő, fantomszerűsége, rejtőzködő karaktere és bestializálása talán ennek is köszönhető.

Hogyan árnyalhatja mindezt a 20. század első felének irodalma? Kézenfekvő lenne mindjárt a futuristákhoz vagy a szürrealistákhoz fordulni. Marinetti gép-fétise látványos reakció a problémára. Talán túl látványos is. Olyannyira, hogy Walter Benjamin marxista alapvetésű kritikája már 1936-ban alaposan elverte rajta a port: „»Fiat ars – pereat mundus«, hirdeti a fasizmus, és mint Marinetti vallja, a háborútól várja a technikával megváltoztatott érzékeltetés művészi kielé-

gítését. Ez nyilvánvalóan a tökély fokára emelt l'art pour l'art. Az emberiség, amely egykor Homérosznál az olümposzi istenek szemlélődésének tárgya volt, most magára maradt. Önelidegenedése elérte azt a fokot, hogy saját megsemmisülését elsősorú esztétikai élvezetként élje át. Ez a helyzet a politika fasiszta esztétizálásával. A kommunizmus erre a művészet politizálásával válaszol.²⁴

De nem erről akarok beszélni, hanem szemérmesebb, sok tekintetben mégis reflektáltabb irodalmi gépekről. Thomas Mann polgári humanizmusa például látszólag kizárja életművéből a gép problematikáját. Mann azonban megtalálja a módját annak, hogy közvetlenül az első világháborút követően, 1919-ben úgy dialektizálja a gép problémáját, illetve az elgépiesítő hatalmi működéseket, hogy egyetlen helyen sem hozza szóba expliciten a gépet. *Úr és kutya* c. kisregényében a házi kedvenc mint bioprotetika jelenik meg.²⁵ Mann műve világosan jelez egy biohatalmi elmozdulást a humán-nonhumán viszony történetiségében. A 20. század első harmadára a polgári rend térhódításával paradigmátikusán terjedt el egy új funkció az állat vonatkozásában: a házi kedvenc / társasági állat. A kutya ettől fogva nemcsak erejét, figyelmét, munkáját állítja a humán világ szolgálatába, de élményszolgáltatóként is megjelenik, korrigálja az ingerszegény környezetet, egyfajta bonyolult, organikus, eleven esztétikai produktumként, fetiszizált elemeként kezdjük fölépíteni és reprodukálni. Megtörtént az állat, bizonyos állatok kiemelése a nonhumán sorából, az állat individualizálása, „fölemelése”, hozzárendelése az emberi, sőt családi, intim szférákhoz: házi barátként megilleti a személyiség, a név, a szakszerű, méltányos, gondoskodó orvosi ellátás, életidejük meghosszabbítása, a biztonság és nem mellesleg az a pozíció a világban, amit egyéb – húsukért, szőrükért, tejükért tenyésztett – lénytársaikkal szemben foglalnak el. Az új funkció felülkódot bizonyos korábbi szerepeket, látszólag nagyon „emberséges”, közelebből viszont a hatalomgyakorlásnak egy a korábbiaknál sokkal összetettebb paradigmáját vezeti be. A regény egyik utolsó jelenete élesen, súlyos öniróniával reflektál erre az elmozdulásra. Bausán és a(z elbeszélő) gazda közös napi sétáját egy vadkacsát elejtő puskás vadász akasztja meg. A kilőtt vadkacsa földre zuhan, Bausán pedig roppant érdeklődéssel figyeli az imponáló jelenetet. Ezt kommentálja a gazda sértődött-neheztelő belső monológja: „Eridj innen! Eridj villámló mordályos uradhoz, és tarts vele, úgy látszik, nincs kutyája, talán hasznodat veszi. Igaz, hogy csak manchesteres ember, és nem úr, de a te szemedben az lehet, neked urad lehet, és ezért őszintén ajánlom, pártolj át hozzá, ha már bogarat ültetett a füledbe a többi bolhád mellé. (...) Te híres vadász! Hoztál-e valaha a konyhámra egyetlen nyulat is azok közül, amelyekre ráuszítottalak? Nem az én hibám, ha nem tudsz vargabetűt csinálni, és orroddal a kavicsba túrsz, mint egy bolond, abban a pillanatban, amikor ügyeségedet kellene megmutatnod! (...) És most még ásítasz? Eridj, mondom. Eridj a lábszárvédős uradhoz, és majd meglátod, hogy olyan ember-e, aki a nyakadat vakargatja, vagy éppen megneveztet (...)! Ha azt hiszed, hogy ő majd tudományos megfigyelés alá helyez, ha netán megint rejtett vérzéseite lennének, vagy hogy az ő kutyájaként idegesnek és vérszegénynek fognak nyilvánítani, akkor csak eredj hozzá, de könnyen lehet, hogy tévedésben ringatózol a tisztelet mértékét illetőleg, amelyet az ilyenféle úr fog irántad tanúsítani. Vannak dolgok és árnyalatok, amelyeket az ilyen fegyveres emberek nagyon is szemügyre vesznek, természetes előnyök és hátrányok, hogy végre érthetőbbé tegyem célzásomat, a törzkönyv és családfa kényes kérdései, hogy egészen félreérthetetlenül fejezzem ki magam, amelyek fölött nem siklik el mindenki gyengéd emberséggel (...).”²⁶ A je-

lenet azért izgalmas, mert végképp leleplezi azt a humanista hübriszt, mely a reneszánsz korábbi részeiben a keverék Bausán méltányosabb világhelyzetéért látszott szavatolni. Az irodalomtörténet-írás által később polgári-humanistaként dobozolt Mann nem vonakodik a géptől, hanem feltárja azokat a (bio)hatalmi mechanizmusokat, amelyek a kutya mint bioprotézis előállítását kondicionálják.

Borges prózája szintén azok közé sorolható, melyek explicit síkon szinte látványosan fordulnak el a gép problematikájától. A mozi, az automobil, a távíró, a gépfegyver, a fotó, a magnószalag, a telefon – mindössze ennyit sikerül felidéz-nem a Borges által érintőlegesen szóba hozott technikai vívmányok közül. A borgeszi fantasztikum rendszerint ennél minimalistább, ha úgy tetszik, archetipikusabb elemekből építkezik: színház, tükrök, maszkok, leplek, labirintusok, hasonmások, szimmetriák. Ám Borges is akkor gondolkodik legradikálisabban a gépről, amikor látszólag egyáltalán nem gondolkodik arról. 1942-es prózája, a *Funes, az emlékező*²⁷ épp azt mutatja meg, hogy nem önmagában a gép vagy a gépszerűség szorul kritikára, hanem sokkal inkább az, ami a gép alapjánál áll: az archívum. Noha az archiválásnak számos gyakorlata létezik, az archívumot vagy az állományt mindig a megőrzés és a felhalmozás logikája hatja át. A legalapvetőbb iskolai könyvtártól a hightech technológiai környezetet igénylő big data-ig az archívum összes változata az adatszerűsítésre (sűrités), az adattárolásra, -rendszerezésre és manipulálásra alkalmas infrastruktúrára, valamint a tárolt adatok előhívására/kicsomagolására alkalmas technikai kondíciókra alapoz. Az archívum végigkísérte az emberiség történetét, de az érett modernitás termelési logikájához, úgy tűnik, meghatározóbb módon tartozik hozzá a felhalmozás logisztikája, mint korábbi társadalmi, gazdasági gyakorlataihoz. Borges sugalmazása látványosan megelőlegezi azt, amit Giorgio Agamben 1998-as *Ami Auschwitzból marad* című könyve a holokauszt kapcsán fogalmaz meg. E szerint a haláltáborokból mindössze két dolog maradt: az archívum és a tanú.²⁸

„Tudta – olvassuk Ireneo Funes jellemzését – az 1882. április 30-án reggel látott déli felhők alakját, és emlékezetében képes volt összehasonlítani egy csupán egyszer látott bőrkötéses könyv erezetével és egy tajték körvonalaival, melyet egy evező kavart fel a Rio Negrón, közvetlenül a Quebracho-forradalom előtt. Nem egyszerű emlékei voltak; minden látvány hőmérsékleti, izomerő- stb. képzetekhez kapcsolódott nála. Föl tudott idézni minden álmot, minden félálmat. Kétszer-háromszor egy teljes napot is fölidézett; közben sose habozott, mégis minden fölidézés egy teljes napig tartott. »Nekem magamnak több emlékem van, mint valamennyi embernek együttvéve, mióta világ a világ« – mondta. Meg ezt is: »Az én álmom olyan, mint a maguk ébrenléte.« Meg hajnal felé ezt is: »Uram, az én emlékezetem olyan, mint egy szeméttároló.«²⁹

Azonban a Funes-történet tétje voltaképpen akkor tárul fel, amikor egy Funes társaságában eltöltött éjszaka után a narrátor maga is hozzálát emlékei archiválásához: „Félénk hajnali világosság hatolt be a földes udvarra. Ekkor megláttam az egész éjjel hallott hang arcát is. Ireneo tizenkilenc éves volt; 1868-ban született. Lenyűgözőnek találtam; maradandóbbnak, mint a bronz, ősbibnek, mint Egyiptom, régibbnek, mint a próféciák és a piramisok. Arra gondoltam, hogy minden szavam (minden rezdülésem) fennmarad könyörtelen emlékezetében; megbénított a félelem, hogy sok-sok hiábavaló mozdulatot teszek. Ireneo Funes 1889-ben halt meg, tüdőgyulladásban.”³⁰ A narrátor reflektálatlan gesztusa felől nézve a történet szerepe inkább abban ragadható meg, hogy eltakarva feltárja az

archívum hatalmi implikációját, mintsem, hogy Funes valóban különös körtörténetét mutassa fel.

A *fegyencgyarmaton* című történetében Kafka mintha valóban egy gép működését állítaná fókuszba. Az 1914-es elbeszélés egy egyenlítői gyarmat kivégzőgépét írja le akkurátusan. Kiderül, hogy az új gyarmatparancsnok nem híve az ítélet-végrehajtás ezen elavult módozatának, közte és a korábbi parancsnok „alkotását” dicsőítő tiszt között feszültségek húzódnak. Az ítélet-végrehajtás a szíge-ten úgy működik, hogy az elítélt nem tud arról, hogy mivel vádolják, sőt arról sem, hogy elítélték, nincs lehetősége védekezni, a büntetés folyamatában – a bőrébe-húsába tetovált jelek „olvasásán” keresztül – szembesül először a váddal, majd a gép tizenkét óra kínzás után felnyársalja áldozatát. Noha a géppel történő ítélet-végrehajtás korábban valódi, rituális látványosságnak számított a gyarmaton, mára szinte teljesen népszerűtlenné vált, érdektelenség övezi. A tiszt megpróbálja rábírní az Utazót, hogy vegye védelmébe az ítélet-végrehajtó gépet az új gyarmatparancsnokkal szemben, de miután az Utazó megtagadja a közbeavatkozásnak e közvetlen formáját, a tiszt maga fekszik be a gépbe. A gép, megépítése óta először, ezúttal nem funkcionál megfelelően, nem tetoválja bele a tiszt bőrébe az ítélet vagy a bűn mibenlétére vonatkozó inskripciót, ami a büntetés első fázisát jelenti, ehelyett egyből felnyársalja őt, majd helyrehozhatatlanul megkárosodik. Az Utazó távozása előtt még felkeresi az előző gyarmatparancsnok sírját, majd egy csónakkal rögtön elszállítatja magát a gőzösig, mellyel tovahajózik.

Számomra úgy tűnik, sokan félreértik Kafka művét. A *fegyencgyarmaton* kivégzőgépe nem a végső gonoszt testesíti meg, hanem inkább eltakarja (s ezáltal persze feltárja) azt. „Hol van a [régi parancsnok] sírja? – kérdezte az Utazó, aki nem hitt a katonának. Erre a katona is, az elítélt is rögtön előreszaladt, és kinyújtott karal mutatott oda, ahol a sírnak kellett lennie. Az Utazót a hátsó falhoz vezették, ahol egy-két asztalnál vendégek ültek. Valószínűleg kikötői munkások voltak; izmos férfiak, kőszakálluk rövid, fényes-fekete. Kabát egyikükön sem volt, ingük rongyos; szegények voltak, megalázottak.”³¹ Kafka kikötői munkásai nem azért maradnak a gyarmaton, mert a szó klasszikus értelmében foglyai volnának, hanem mert a foucault-i értelemben vett önfegyelmzés, az újraszolgátság neoliberais logikája ezt követeli tőlük. Az új parancsnok regnálása nem egy szelídebb, demokratikusabb rendet vezet be, hanem a gondoskodó hatalom Foucault által tematizált élni segít, halni hagy elvét. A Kafka-elbeszélés kivégzőgépe lokalizálható, a romlásnak kitett készülék, melynek tulajdonképpen még valamiféle etikája is van, hiszen azonnal fölszámolja magát, mihelyst az utolsó hívét elveszíti. Ezzel szemben az a globális piaccapitalista berendezkedés, melyet az új parancsnok képvisel, jóval kevésbé megragadható, lokalizálhatatlan és potenciálisan végtelen, hiszen – ahogy a Fredric Jamesont aposztrofáló Mark Fisher megjegyzi – „könnyebb elképzelni a világvégét, mint a kapitalizmus végét”.³²

Nemes Nagy Ágnes kísérlete talán kissé kilóg a sorból, amennyiben – Manntól, Borgestől vagy Kafkától eltérően – ontológiai választ ad a gép problémájára, a *Száravillám* című kötetben szereplő versek 1948 és 1956 között születtek. Ezek közül az *Októbert* emelném ki, amely izgalmasan fölszámolja a technikai és az élő, az organikus és a szervesetlen határozott kontúrú elkülönülését: „mint a makkász, guggol a munkás, / fölötte hengerhasu gépek, / rájuk írva: »Consolidated...« / S egy fa. Akár a régi csap, / csöpörésznek a tárgyak, / szalad, olajjal töltekezvén / a gép gömbölyű béka-testén, / majd a bundára ér a

csepp, / s fölsír a tűz: megérkezett.”³³ A Nemes Nagy-vers nem humanizálja a gépet, nem teszi barátságosabbá vagy elviselhetőbbé, hanem arra mutat rá, amire egyébként Latour is sűrűn figyelmeztet már idézett esszéjében: a technika nem azonosítható a géppel, a technika ontikus módusza nem egyszerűen alárendelt, bizonyos funkció ellátásának szentelt tárgyak, objektumok létmódja. Latour leleményesen *függőlétnek* nevezi a technikai létmódót. Az esszé egy későbbi pillanatában még hozzát teszi: „A technikai létezők jönnek el a technikushoz, és nem fordítva.”³⁴ A tűz (a plazma) várakozása az olajcsepre, a munkás testét borító állati (de már halott és kireparált, s mint ilyen a szervesség és szervetlenség között oszcilláló) testmaradvány, a bunda, a gép békahasára csöppenő, már-már szervetlenné dolgozott (bár egykor maga is szerves) üzem- vagy kenőanyag, az olaj, a csapszerű fa – mintha az összes kép azon dolgozna szédületes erővel, hogy összekuszálja és ellehetetlenítse az élő és az élettelen, a szerves és a szervetlen, a technikai és a „természetes” közti különbségtételt.

Kikényszerítettnek tűnne az a következtetés, miszerint Thomas Mann, Jorge Luis Borges, Franz Kafka és Nemes Nagy Ágnes művei valamiféle önálló, illetve koherens irodalmi hagyományt képviselnek a gépről való gondolkodás területén. Mégis kár lenne figyelmen kívül hagyni, hogy a futurizmustól és a szürrealizmustól eltérő módon reagálnak a gép problémájára. Alapvető stratégiája mind a négy szerzőnek, hogy a gép mögött húzódó általánosabb hatalmi működéseket tárja fel, megkérdőjelezve ezáltal azt a modernista hagyományt, melynek szellemében az emberi minőség csak a géppel vagy általánosabban a nonhumánnal szemben, ezek kizárása révén hozható létre. Műveik lemondanak a gép inhumán arcáról, és feltárják azokat a körülményeket, kontextusokat, amelyekben a gép realizálódik.

■ JEGYZETEK

1. „[A nagyvárosi szellem] [a]ttól a gépi technikától körülvéve, melyet ő maga alkotott meg, amennyiben a természettől eltanulta annak legveszedelmesebb titkát, a törvényt, most a történelmet is technikai – azaz elméleti és gyakorlati – uralma alá akarja hajtani. A célszerűség volt az a varázsszó, mellyel e szellemiség a történelmet önmagához hasonította.” Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai*. Első kötet. Alak és valóság. Ford. Juhász Anikó, Csejtei Dezső. Európa, Budapest, 1994, 99.
2. Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai*. Első kötet. Világtörténeti perspektívák. (ford. Simon Ferenc) Európa, Bp., 1994.
3. Uo. 274.
4. Kovács Gábor: *Bűn, Isten, ember, állat, gép. Avagy a kígyó esete Frankensteinnel és a cyborggal*. Liget 2015. 06. 20., <https://ligetmuhely.com/liget/kovacs-bun-isten-ember-allat-gep/>
5. Isaac Asimov: *Az ősi és felülmúlhatatlan*. In: Isaac Asimov: *A Hold tragédiája*. Kozmosz könyvek, Bp., 1979, 117–118.
6. Uo.
7. Marcel Mauss: *A test technikái*. In: Marcel Mauss: *Szociológia és antropológia*. (ford. Vargyas Gábor, Saly Noémi), Osiris, Bp., 2004, 431–432.
8. Humberto Maturana és Francisco Varela: *Autopoiesis. Az élő szerveződése*. (ford. Lénárt Tamás) In: Bónus Tibor – Molnár Gábor Tamás – Kelemen Pál (szerk.): *Intézményesség és kulturális közvetítés*, Ráció, Bp., 2005, 243.
9. Donna J. Haraway: *Kiborg kiáltvány: tudomány, technika és szocialista feminizmus az 1980-as években*. (ford. Kovács Ágnes) Replika 2005. november, 130.
10. Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. (ford. Fázsy Anikó, Csűrös Klára) Gondolat, Bp., 1990.
11. Uo. 81.
12. A nyelvi, illetve a képi fordulatot a társadalom- és bölcsészettudományokban az állati fordulat követi. Az ember-állat kapcsolatok, valamint az állatoknak az (emberi) társadalomban betöltött szerepe és státusza iránti növekvő tudományos érdeklődést szoktuk gyűjtőfogalommal állati fordulatnak nevezni. Az állati fordulat az állatokra való tudományos összpontosítást jelenti

egy olyan időszakban, amikor a gazdasági fejlődés és az állati termékek iránti növekvő kereslet miatt az állatok felhasználása iparszerűvé vált, a kizsákmányolt és leölt állatok száma pedig drasztikusan megnövekedett.

13. Jacques Derrida: *L'animal donc que je suis*. Galilée, Paris, 2006.

14. Nemes Z. Márió: *Ember, embertelen és ember utáni: a poszthumanizmus változatai*. Helikon 2018/4, 382.

15. Zygmunt Bauman: *A modernitás és a holokauszt*. (ford. Greskovits Endre) Új Mandátum, Bp., 2001.

16. Uo. 40.

17. Christopher R. Browning, *The German Bureaucracy and the Holocaust*. In: Alex Grobman and Daniel Landes (eds): *Genocide, Critical Issues of the Holocaust*. The Simon Wiesenthal Center, Los Angeles, 1983, 147. idézi: Bauman: i. m. 40.

18. Magyarul ld.: Martin Heidegger: *Kérdés a technika nyomán*. (ford. Geréb György) <https://vendegszovegek.wordpress.com/2016/06/12/martin-heidegger-kerdes-a-technika-nyoman/>

19. Uo.

20. Uo.

21. Vörös Lilla: *Heidegger technikafelfogása és a futurizmus*. Híd 2016/8, 100.

22. Bruno Latour: *Megbarátkozni a technikákkal*. (ford. Kicsák Lóránt) <http://performativitas.hu/res/latour.pdf>

23. Uo.

24. Walter Benjamin: *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában*. (ford. Barlay László). In: Walter Benjamin: *Kommentár és Prófécia*. Gondolat, Bp., 1969, 332.

25. Gyáni Gábor részletesen feltárja, hogy a második világháborúban, illetve azt követően a kutya hogyan szervesült protézisként (pl. aknakereső kutyaként vagy vakvezetőként). Gyáni Gábor: *A kutya mint házibarát és protézis*. Korunk 2016/9, 21–28.

26. Thomas Mann: *Úr és kutya*. (ford. Sárközi György). In: Thomas Mann: *Úr és kutya*. Kisregények. Európa, Bp., 1980, 211–212.

27. Jorge Luis Borges: *Funes, az emlékező*. (ford. Benyhe János). In: Jorge Luis Borges: *Jól fésült mennydörgés*. Összegyűjtött novellák. Jelenkor, Bp., 2018, 153–160.

28. Giorgio Agamben: *Ami Auschwitzból marad*. (Az archívum és a tanú). Homo Sacer III (ford. Darida Veronika) Kijárat, Bp., 2019.

29. Borges: i. m. 157–158.

30. Uo. 160.

31. Franz Kafka: *A fegyvergyarmaton*. (ford. Szabó Ede). In: Franz Kafka: *Elbeszélések*, Kriterion, Bukarest, 1978, 141.

32. Mark Fisher: *Kapitalista realizmus. Nincs Alternatíva?* (ford. Tillmann Ármin, Zemplényi-Kovács Barnabás) Napvilág, Bp., 2020, 16.

33. Nemes Nagy Ágnes: *Október*. In: *Összegyűjtött versei*. https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/NEMESNAGY/nemesnagy00386_kv.html

34. Latour: i. m.